

Григоренко Т.В.

ЕТНОГРАФІЧНА ЛЕКСИКА В МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ

В статті з'ясовується питання етнографічної лексики, концептуальної картини світу, яка здатна об'єднувати результати пізнання людиною навколишньої дійсності. Актуальність дослідження взаємозв'язку мови і культури зумовлена насамперед відмінностями у розумінні багатьох сторін даної проблеми, наявністю суперечностей у вирішенні як кардинальних, так і часткових питань.

Ключові слова: концепт, концептуальна картина світу, етнографічна лексика, мовна картина світу.

Сучасному мовознавству властиві інтенсивні пошуки теоретичних і практичних основ вивчення одиниць лексичного рівня, визначення їх семантики, структури, специфіки взаємовідношень та відношень з одиницями інших мовних рівнів. Одна з актуальних проблем лексикології — це дослідження словникового складу мови. Лексика сучасної української мови є розгалуженою і складною системою, тісно пов'язаною з її граматичною та фонетичною будовою. Специфіка цієї системи зумовлюється як внутрішніми законами розвитку мови, так і соціально-історичними обставинами життя її носіїв. На думку Ю.Сорокіна, лексична система мови “ на відміну від інших мовних систем, які є мало проникними і більш замкнутими (наприклад, системи фонематична і граматична), незрівнянно різноманітніша, скла дніша, гнучкіша та рухоміша ” [13: 13]. Як найменш досліджена за своєю організацією і структурою “ ця система, - зауважує Л.Новиков, — включає в себе таку велику кількість пов'язаних найрізноманітнішими відношеннями елементів, що їх системність видається неосяжною або навіть береться під сумнів ” [10: 60].

Поняття картини світу належить до числа фундаментальних понять, що виражають специфіку людини та її буття, взаємовідношення її зі світом, найважливіші умови її існування в цьому світі. Єдність мови, мислення й мовної свідомості розглядається з акцентом на семантичних її аспектах. Співвідношення форми й змісту мовних одиниць різних рівнів, мовного значення й позамовного (енциклопедичного) знання базується на матеріалі чуттєвих образів пам'яті та уявлення. „ Фрагмент буття предметного світу, відбитий в етнічній свідомості, — зазначає В.Жайворонок, — потрапляє в кругообіг могутності пізнання внутрішньоаналогічних постійних зв'язків і стає життєвим символом-алегорією, що базується вже на художній експресії смислової перехідності. Зовнішні асоціації реального буття стають для мовця внутрішньою звичаєвою сутністю ” [11:10]. Значення смисловідтворювальних мовних одиниць значно ширше від простого уречевленого поняття і може містити інформацію екстралінгвального, зокрема культурологічного й міфопоетичного, характеру. Така інформація включає ж інформацію про об'єктивний стан речей у світі, так і відомості про уявні, ірраціональні світи. Останнє передбачає звернення до тих смислів, які народжуються, наприклад, у поетичному світі, до інформації про суб'єктивні, індивідуальні уявлення про світ.

Роль мовної картини світу в цьому плані зводиться до катетеризації й концептуалізації світу та його об'єктивації. У зв'язку з цим постає необхідність в узагальнених універсальях, які вибудовують мовні одиниці у систему концептів, сформованих у процесі пізнання світу. Конструювання системної інформації про реальний світ відбувається ще на домовній (довербальній) стадії існування індивіда. Разом з тим у філософських працях, — на думку В.Постовалової, — не вистачає „ узагальненої лінгвістичної перспективи — аналізу, здатного точно і методично грамотно виявити подібність і відмінність між концептами, вербалізованими у різних мовах і нерідко тотожними ” [11: 8].

Опису архетипних властивостей концептів присвячено праці К.Юнга. Вивченню проблем символічного, насамперед міфопоетичного, коду текстів з погляду культурології приділили чималу увагу С.Аверінцев, В.Іванов, В.Топоров, М.Толстой, С.Нікітіна, Ю.Степанов. Лінгвістичне опрацювання поняття „концепт” активізувалося у зв'язку із тезаурусним вивченням лексики і визначенням принципів укладання ідеографічних словників. Семантичні дослідження, присвячені пошуку засобів установлення відповідності між глибинно-синтаксичним і поверхнево-семантичним рівнями уявлення семантичного компонента, аналізу системовідтворювальних знаків моделі світу (Ю.Апресян, Н.Арутонова, Г.Колшанський), створили наукове підґрунтя для подальших перспектив вивчення проблеми узагальненої одиниці змістового боку мови.

Основу концептуальної системи створює вся чуттєва, предметно-пізнавальна діяльність людини. Розрізняють дві картини світу — концептуальну і мовну. Сучасна наука пропонує різноманітні підходи у вивченні культурних концептів. Зупинимось докладніше на понятті концепту як терміна, що служить поясненню одиниць ментальних і психічних ресурсів нашої свідомості та тієї інформаційної структури, яка відображає знання і досвід людини. Його найчастіше розглядають як оперативну і змістовну одиницю пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи та мови мозку, а також усієї картини світу, що відображається в людській психіці. Поняття концепту відповідає уявленню про ті смисли, якими оперує людина в процесі мислення і які відображають зміст досвіду та знання, зміст результатів усієї людської діяльності та процесів пізнання світу у вигляді певних „квантів” знання.

Концепти виникають у процесі набування знань та отримання інформації як про реальність, так і про об'єкти уявлених світів. У сумарному вираженні такі відомості включають у себе те, що індивід знає, припускає, думає, уявляє про навколишній світ. Концепти зводять різноманітність явищ, які спостерігаються чи уявляються, до чогось одного, тому вони дають змогу зберігати знання про світ і виявляються складовими елементами концептуальної системи, сприяючи обробці об'єктивного досвіду шляхом підведення інформації під певні напрацьовані суспільством категорії та класи.

Усю пізнавальну (когнітивну) діяльність людини можна розглядати як таку, що розвиває вміння орієнтуватися у світі, а ця діяльність поєднується з необхідністю ототожнювати й розрізняти об'єкти. Концепти постають для забезпечення таких операцій. Когнітологія, однак, не може відповідати на питання про те, як виникають концепти, за винятком того, що вказує на процес утворення смислів у найзагальнішому вигляді.

Зміст концепту як ментальної суті визначається всією розмаїтістю контекстів уживання і залежить від світоглядних домінант. Тому стосовно терміна *концепт* доречно говорити про його смислову структуру, а не про лексичне значення. Як вербально виражена інтегральна категорія, яка відображає психоментальні ресурси свідомості, узагальнює знання і досвід людини й етносу, репрезентує мовну картину світу, концепт разом з тим несе інформацію не лише про предметно-логічні зв'язки тієї чи іншої реальності з іншими, а й про стійкі асоціативно-культурологічні, етноспецифічні зв'язки, які встановлюються між різними реальностями, а отже й між мовними одиницями. Тому продуктивно вивчати історію значень не окремих слів, а концептів, об'єднаних певним метатекстом. Зазначена ідея реалізується через об'єднання слів у певні знакові поля концептів, співвіднесені з контекстом-джерелом, що допомагає визначити семантико-асоціативні передумови їх використання. Саме мовна картина світу відображає своєрідність членування концептуальної картини світу від народу до народу. Якщо концептуальна картина світу є знанням про нього, то мовна — фіксацією цих знань системою мовних знаків. Концептуальна картина світу є тим підґрунтям, на якому виникає мовна картина світу. Отже, концептуальна картина світу більш універсальна (див.: 4).

Мова бере участь у двох процесах, пов'язаних з картиною світу. Саме в її надрах формується мовна картина світу, один з найбільш глибоких шарів картини світу як такої. За допомогою мови знання, отримані окремими індивідами, перетворюються на колективний набуток, колективний досвід. Фактичним результатом відображення дійсності є концепти, або поняття, оскільки мова пов'язана з дійсністю через мисленеву співвіднесеність.

Наукове поняття картини світу сьогодні перебуває в стадії свого формування: продовжуються спроби побудови його розгорнутого визначення і розкриття смислу, дискутуються питання про те, ж розумно теоретично відмежувати картину світу від близьких феноменів, як категоріально схарактеризувати властивості і форми її існування.

Термін виникає як спроба людської думки пізнати та організувати навколишню дійсність згідно зі своїми вимогами і потребами. Термін народжується й усталюється в процесі когнітивної дальності людини і спрямований на відображення соціально організованої дійсності.

Етнографізми є однією з початкових ланок становлення будь-якої національної терміносистеми. Вони відображають світ у синкретично-міфологічній єдності всіх його рівнів і підсистем. Проте вже в цій податковій ланці можна виділити тематичні класи етнографізмів, що свідчить про соціально-обов'язковий характер цих мовних одиниць. З погляду структурно-мовних засобів вираження спеціальних обрядових понять виділяємо мовні (терміни-слова, терміни-словосполучення) і немовні засоби (знаки, графічні символи, цифри тощо).

Етнографічна лексика відповідає не всім вимогам, що висувають учені до ідеального терміна: спостерігається тенденція до їх відносної моносемічності у межах окремого термінологічного поля, проте ці терміни у переважній своїй більшості мають суб'єктивну модальність, позначену експресивністю. Окрім цього, в обрядовій терміносистемі спостерігаємо тенденцію до систематичності, яку розуміємо (слідом за О.Реформатським) як здатність терміна утворювати похідні слова, тобто максимальну парадигматичність. Не можна казати також і про інтернаціональність етнографізмів, тому що цей лексичний шар має яскраво виражений національно-диференційний характер.

Невідповідність етнографізмів більшості вимогам до терміна як такого свідчить про їх низький рівень термінологізації з огляду на їх архаїчність і побутово-звичаєву природу.

Багатою на етнографічну лексику є художня література ХХ століття, пор. у Ю.Яновського: «І під хатою стоїть сирно (маленький низенький столик, навколо якого сидять на землі), і на ньому розкішна вечеря».

Етнографізми створюють передусім національний колорит оповіді, як у В.Симоненка (Дума про діда): “Сиджу під клунею, а дід на низу змагається з сонцем — хто першим закінчить свої денні турботи. Довга тінь од горба вже облизує його ліву ногу, а права ще ступає на сонячній смужці. Гостра коса аж висвистує — так не терпиться дідом докосити останню ручку і, нарешті, спочити. А тінь уже сягнула дідових колін, потім раптом підскочила до пояса, наповзла на груди”.

У невеличкій новелі письменник відтворив цілісність звучання народного слова і його філософії. І в цьому не останню роль відіграли етнографізми: *клуня, коса, остання ручка* Якби вилучити з тексту ці мовні орієнтири українського побуту, звичаїв, умов життя, то текст утратив би мовно-національний колорит.

Напевно, не можна знайти в сучасній українській прозі жодного твору, де б не була описана українська хата. Кожен бачить її по-своєму, але з усіх описів вимальовуються найхарактерніші деталі типової української оселі. Наприклад, в оповіданні Івана Сенченка “Шлях до саду” є опис хати з усіма її атрибутами — коліскою, полом, сволоком, постіллю, рогачним, жердиною. Відповідна лексика забезпечує етнографічний зріз літературного опису: “Над полом простяглася відполірована людськими руками жердина. У сволок був вгвинчений гак. До гака підвішувалася коліска — фігурно зроблений ящик з матерчаним дном, щоб дитині лежалося м’яко і зручно”.

Євген Гуцало в оповіданні “Пісня про запеклі торги” описує купівлю-продаж хати: “Гість прискіпливо приглядався до дверей, до *одвірків*, до старовинного свашка, що на своєму горбі вже не один десяток тримав стелю, приглядався до *печі*, зазірав у *димар*, нагинався глянути у *штандари*, протягував руку у *кобашку*, наче сподівався знайти щось, зазірав стару *верету* на *лежаній*, шнуркував поглядом по *лежанку*, по дерев’яному ліжку. Далі так само прискіпливо оглядав *сіни*, а в сінях і *заступи*, і *сати*, і *граблі* і *вила*, і *джку*, і *драбину*, що вела на горище, і навіть довгим поглядом затримувався на жердинках, на яких висів чи одяг, чи цибуля, чи кукурудзяні качани. Заходив у *комору*... Далі спускався в погріб... Виходили надвір, оглядали хату з двору, з причілка, з вулиці, від лісу..

Обраний автором кут бачення хати, всього обійстя, визначає наповнення тексту етнографічною лексикою.

Моделювання етнопсихологічних явищ у їхніх зв’язках з мовною картиною світу неможливе без уживання етнографічного мовного матеріалу. Культурно-історичні конотації властиві етнографічним словам-поняттям, пізнаються звичайно з огляду на індивідуальний досвід мовця та на його культурне оточення. Про такі конотації неможливо дізнатися з тлумачних словників, які подають значення слова за узагальненою схемою. Ще менше інформації містить словник про можливості варіантних найменувань, які об’єднуються навколо повного етнографізму, що має в мові кілька версій, зокрема, версію розмовну, стереотипну, версію спеціальну, термінологічну (наукову) і версію ускладнено-метафоричну, властиву поетичній мові.

З метою системного ідеографічного аналізу візьмемо культурно-конотовану номінацію (слово-символ) *хата*, аби виявити значеннєві відтінки цієї назви, а також особливості її вживання у сталих фольклорних мовних одиницях. Добре сформульоване визначення має охоплювати систематизовані дані щодо типових функцій мовної одиниці, її внутрішньої структури, позамовної віднесеності. Наприклад, для загальноновживаної номінації *хата* спробуємо створити типову орієнтовну модель рубрикації, або профілювання, використовуючи дані фольклорних джерел.

Найдорощим місцем для українця є своя хата, але чужа також шанувалася: *Де будь, там будь, а свій кут не гудь* [12:133].

В уявленні українця *хата* має бути побудована за всіма народними звичаями: *Найліпша хата крита, а свита шита* [12: 133]. Своє помешкання повинен мати кожен: *Бодай і пес свою хату має!* [12: 133]; *Бодай і собака свою хату має!* [12: 133]; *Нема хатки без зводки* [12:134]; *Нема такої хатки, де б не було зводки* [12:134]; *Щр хатки, то хадка* [12:134].

Хата завжди асоціювалася з матір'ю, тому до неї ставилися шанобливо: *Дехатка, там паніматка* [12:133]; *Дорогая таяхатка деродиламенематка* [12; 134]; *Другахатка - инаа хадка* [12: 134]. Порядок у хаті вела господиня, тому оселя засвідчувала про рівень господарювання. Зазвичай у *хаті* українців має бути чисто, тому хатній бруд і нелад осуджувався: *Вхаті наче гуси ночували* [12:133]; *Вхаті, яку віночкухлібвищечений, як сонце* [22133].

Концепт дитя з різних боків розвиває найширші асоціативні зв'язки:

- зовнішній вигляд: *Живеи, якурешеті відки вітерне подме, то повнахатахолоду* [12:134];
- будівництво власної хати як важлива подія в житті: *Зимую й собакахату ставить* [12:134]; *собакакхане: щобліта дїждати, то будухатубудувати* [12:134];
- добротність або незахищеність житла: *Купуйхату криту, а світу шшту* [12:134]; *Мояхата небамкрита землею підбита, вітромзагороджена*[12134];
- домашнє вогнище: *Хата — не ворог, коли не запалили то незгорить* [12:13]; *Хата- покршика* [12:136];
- життя серед людей: *Залидїми і хатанезгорить* [12:134]; *Кализ топленої хати іде, то й двері кидає* [12:134];
- мир і злагоду в оселі: *Люди добрі, хата тепла* [12:134]; *Люди добрі, хата тепла, чою їхать, чам не зостатся*[12:134];
- бідність і злидні: *На хата їхата, як топить нічим* [12:134]; *Нальоду тільки дурнийхату ставить* [12:134]; *Нарозтвір стотїлишепустахата* [12:134];
- домашній затишок або його відсутність: *Такхата тепла, шр спотїеи дрижєши* [12: 135]; *Так то так, та зхатияк* [12:135]; *Треба йти до господи, шрбне було шкоди* [12:135];
- пустака: *Пашне пустокою в хаті* [12:135]; *Пустака така, шр вітер по хаті зонить* [12:135]; *Пусткою хата смердить*[12:135]; *Пусто вхаті, хоч Цноммолоти* [12:135];
- гостина: *По хатіходить, а дверей не знайде* [12:135]; *Тольоди не нашоїхати* [12:135]; *Чимхата багата, тимїрада* [12:136];
- відлюдність, обмеженість світосприймання: *Із хати світа не оглянеи* [12: 134]; *Моя хата скраю* [12:135].

Символіка хати тісно пов'язана з опозицією *свій/чужий* (*своя хата/чужа хата, дама/не дама*): *В своїй хаті й угли (кути) помагють* [12: 136]; *У своїй хаті й кути помагють* [12:136]; *У своїй хаті і кочерга помагє* [12:136]; *В своїй хаті кождий пєн* [12:136]; *В своїй хаті легиємирхати* [12:136]; *В своїй хаті—своя правда, і сила, і воля* [12:136]; *В своїм дуплі сиди в теплі* [12:136]; *Із тата не своя хата* [12:136].

Символіку слова хата увиразнюють синоніми дім (домівка): *В чужаму дамї будь привітливий, а не примітливий* [12:138]; *Сей, хей, тоне дама, кудимащу-все салама* [12: 138]; *Горе тому, в кою нема порядку в даму* [12:1381]; *Горе тому, що сидит дїрмов даму* [12:138]; *Дїм на чотиряхногах* [12:138]; *Дїм свій-не ворог*[12:138].

Отже, ідеографічний опис обраного об'єкта, слід на нашу думку, здійснювати шляхом від мовної одиниці до поняття, оскільки такий аспект дослідження дозволяє охопити об'єкт у всьому обсязі й простежити ідеографічну зумовленість ФО компонентним складом. Символіка зумовлює не лише смислову структуру виразу, а і його експресивну та стилістичну тональність. Вступаючи в лексичні й синтагматичні відношення з іншими словами, слово *хата* передає своє символічне значення цілому словосполученню (чи виразу), що сприяє, порад з іншими факторами, його перетворенню на усталене (*своя (рідна) хата, чужа хата, чужий дім, рідна дамівка*). Мовний концептуальний символ хата, ґрунтуючись на предметній символіці, став образно-смисловим центром багатьох фразеологізованих одиниць реченнєвого типу.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Аверинцев, С.С.* Символ /С.С. Аверинцев// Кратка литературная энциклопедия: в 9 т. — М: Сов. Энциклопедия, 1971.—Т. 6.-С. 826-831.
2. *Апресян, Ю.Д.* Лексическая семантика: синонимические средства языка / Ю. Д. Апресян. — М: Наука, 1974. — 367 с.
3. *Арутюнова, Н.Д.* Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. / Н. Д. Арутюнова. — М: Наука, 1988.-341с.
4. *Білоноженко, В. М.* Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів / **В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк.** — К.: Наукова думка 1984.—156 с.

5. *Єрмоленко, С.Я* Стилістика сучасної української літературної мови в контексті слов'янських стилістик / С. Я. Єрмоленко // Мовознавство —1998. - №2-3. — С. 25-36.
6. *Жайворонок, В. В.* Лексична підсистема мови і значення мовних одиниць /В. В. Жайворонок //Мовознавство. — 2005. — № 6,—С. 32-46.
7. *Жайворонок, В. В.* Символіка імені в контексті етнокультури . В. В. Жайворонок // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО КНЛУ : Філологія. Педагогіка. Психологія.—2001.—Вип. 5.—С. 106-115.
8. *Жайворонок, В. В.* Слово в етнологічному контексті / В. В. Жайворонок // Мовознавство. —1996. — № 1,—С. 7-14.
9. *Колішанский, Г.В.* Объективная картина мира в познании и языке. — М.; Наука, 1990. —108 с.
10. *Новиков, А.И.* Семантическое расстояние в языке и тексте / А. И. Новиков, Е. И. Ярославцева — М.: Наука, 1990,— 135 с.
11. *Постовалова, В. И.* Лингвокультурология в свете антропологической парадигмы ; (к проблеме оснований и границ современной фразеологии) /В. И. Постовалова // Фразеология в контексте культуры. — М.: Школа “Языки русской культуры”, 1999.—С. 25-37.
12. *Прислів'я та приказки. Природа. Господарська діяльність людини / упоряд, М. М. Пазях.* — К.: Наук, думка, 1989. — 480 с.
13. *Сорокин, Ю. С.* Развитие словарного состава русского литературного языка (30-90гг. XIX в.) / Ю. С. Сорокин. — М.; Л.: Наука. 1965. — 565 с.
14. *Тезисы к семиотическому изучению культур (в применении к славянским текстам) / В. В. Иванов, Ю. М. Лотман, В. М. Пятигорский [и др.].* — Tartu: Semiotics library, 1998. — 88 с.
15. *Толстой, Н. И.* Язык и культура / Н.И. Толстой // Русский язык и современность. — М.: Наука, 1991. — 290 с.
16. *Юнг, К.Г.* Человек и его символы /К. Г. Юнг. — СПб.: Б.С.К, 1996. — 454 с.

The article deals with the problem of the nominative units denoting reality of talk spiritual culture. The underlying form of the verbs denoting cultural reality as the instrument of typological analysis of lexico-semantic systems, means of revealing the national peculiarity of the denoted images-notions are investigated. The Ukrainian ethnographic vocabulary is to be studied.

Key words: ethnographism, ethnographic vocabulary, lexical system, conceptual and folk-language of language-picture of the word.